

mgr Paweł Król
Kierownik Działu Przyrody
Muzeum Narodowe w Kielcach

SSAKI KOPALNE CZWARTORZĘDU POLSKI W ZBIORACH PRZYRODNICZYCH MUZEUM NARODOWEGO W KIELCACH

Opracowane szczątki ssaków czwartorzędowych znajdują się w Dziale Przyrody (MNKi/P) i Archeologii (MNKi/A). Praca nie obejmuje znalezisk fauny holocenijskiej pochodzącej ze stanowisk archeologicznych, dotyczy przede wszystkim ssaków plejstocenijskich. Z powodu niemożności ustalenia pozycji stratygraficznej, gatunków, które przetrwały do holocenu (*Equus caballus* - koń, *Bos primigenius* - tur, *Alces alces* - łoś, *Cervus elaphus* - jelen) zakres pracy uogólniono na cały czwartorzęd.

Kolekcję szczątków fauny czwartorzędowej zgromadzono w latach 1908-1962; większość okazów pochodzi ze zbiorów Muzeum Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Kielcach. Zespół ten powstał dzięki darom wielu osób, wśród których największe zasługi położyli: Józef Milicer i Jan Czarnocki. Najstarszymi znaleziskami są: kość piszczelowa nosorożca *Dicerorhinus kirchbergensis*, ząb trzonowy nosorożca włochatego *Coelodonta antiquitatis* oraz ząb przedtrzonowy *Deinotherium giganteum*, pochodzące z 1878 roku. Ten ostatni okaz jest prawdopodobnie pierwszym pewnym stwierdzeniem *Deinotherium* w Polsce¹.

Dane do opracowania naukowego tych muzealiów (miejsce znalezienia, data, pochodzenie) są bardzo zróżnicowane, często niepełne, a w niektórych przypadkach w ogóle nie ma informacji na ich temat. Szczątki zwierząt z danymi o miejscu znalezienia pochodzą przede wszystkim z Kielecczyzny i Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. Zbiór okazów pochodzących z naszego regionu tworzą szczątki różnorodne pod względem taksonomicznym, znajdowane przypadkowo w korytach rzek, stawach, piaskowniach, zwirowniach, przekopach i pustkach krasowych. Okazy z Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej są pochodzenia jaskiniowego i w przeważającej liczbie reprezentują gatunek *Ursus spelaeus* – niedźwiedź jaskiniowy. Szczątki ssaków kopalnych ze zbiorów Muzeum Narodowego w Kielcach nie były

opracowane naukowo i dlatego nie uwzględniono ich w syntetycznych zestawieniach znalezisk fauny czwartorzędowej z terenów Polski (Kowalski 1959; Kowalski 1989)².

UWAGI STRATYGRAFICZNE

Specyfiką zespołów szczątków ssaków kopalnych w zbiorach muzealnych (szczególnie tych wcześniejszych – przedwojennych) jest brak dla części znalezisk danych dotyczących ich pozycji stratygraficznej. Najczęściej znana bywa jedynie miejscowość, skąd pochodzą, bez wskazania bliższego stanowiska; niektóre nie posiadają w ogóle informacji o miejscu znalezienia.

Okazy pochodzące z koryt rzek i jezior, z wykopów o nieznanym profilu mają małą wartość dla określenia stratygrafii. Znaleziska ze żwirowni i piaskowni nie mają nigdy określonej dolnej granicy wieku, gdyż mogą zawierać we wtórnym złożu kości i zęby pochodzące z utworów starszych. W przypadku znalezisk jaskiniowych wydobyte szczątków zwierząt następuje przy okazji badań naukowych. Jak podaje Kowalski (1959)³, większość naszych wykopalisk jaskiniowych prowadzona była jeszcze w XIX w., kiedy stratyografię traktowano powierzchownie. Ossowski, główny badacz jaskiń Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej, wyróżnia we wszystkich prawie badanych jaskiniach tylko dwie warstwy: dolną - "dyluwialną" i górną - "aluwialną". Wyróżnianie takie było powszechne, co potwierdzają znajdujące się w Dziale Przyrody ręcznie wykonane opisy muzealiów, określające ich wiek jako "dyluwium". Ponieważ budowa namulisk w rzeczywistości jest bardziej skomplikowana, określenia takie nie mają dziś większej wartości.

Podsumowując, kopalne szczątki zwierząt czwartorzędowych ze zbiorów Muzeum Narodowego w Kielcach stanowią materiał, który może być wykorzystany jedynie do badań morfologicznych. W stosunku do muzealiów pochodzących z Kielecczyny niniejsza praca jest informacją uzupełniającą wiedzę o znaleziskach ssaków kopalnych z tego regionu. Na naszym terenie znane są dobrze udokumentowane stanowiska jaskiniowe: między innymi z Kadzielni, Koziego Grzbietu i Jaskini Raj.

Opracowane szczątki zwierząt są w bardzo różnym stanie zachowania i z tego względu nie wykonano pomiarów wszystkich okazów. W przypadku kości pomiary

osteometryczne wykonano wg publikacji J.Duersta⁴. Pomiary zębów zastosowano tylko w przypadku mamuta *Mammuthus primigenius* wg kryteriów morfologicznych zawartych w opracowaniu H. Kubiaka⁵. Pomiary wykonano cyrklem i taśmą mierniczą; wymiary podano w milimetrach.

Jak już wspomniano, większość szczątków pochodzi ze zbiorów Muzeum Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Kielcach. Dlatego też ze względów praktycznych przy opisie pochodzenia zastosowano skrót "PTK(...)"; w przypadku ustalenia numeru inwentarzowego podano go w nawiasie.

Składam serdeczne podziękowania doc. Adamowi Nadachowskiemu i prof. Henrykowi Kubiakowi z Instytutu Systematyki i Ewolucji Zwierząt PAN w Krakowie za cenne wskazówki i pomoc w oznaczeniu problematycznych okazów.

CZEŚĆ SYSTEMATYCZNA *

Artiodactyla – Parzystokopytne

Cervidae – jeleniowate

Cervus elaphus Linnaeus, 1758 – jeleń

1. Poroże (lewe) z mózdzieniem i fragmentem łuski kości czołowej, dł. 83 cm; miejsce znalezienia nie znane, PTK(898), MNKi/P/1877.
2. Fragment poroża z mózdzieniem; miejsce znalezienia nie znane. MNKi/P/16.
3. Fragment poroża z mózdzieniem, zachowany fragment łuski kości czołowej, poroże ułamane za oczniakiem; miejsce znalezienia: Żydówek, gm. Stawiany k. Pińczowa (Kieleckie). Ofiarował Jan Czarnocki w 1917 roku, PTK, MNKi/A/614.

Alces alces (Linnaeus, 1785) – łoś

1. Fragment lewego poroża; miejsce znalezienia: staw, Oleśnica (Kieleckie). Ofiarował Józef Milicer w 1911 roku, PTK(504), MNKi/P/3425.
2. Fragment poroża; miejsce znalezienia: Stopnica k. Buska (Kieleckie), PTK, MNKi/P/2867.

Bovidae – pustorogie

Bos primigenius Bojanus, 1827 – tur

1. Możdżeń, długość zewnętrzna (długość mierzona wzdłuż największej krzywizny – 600 mm); miejsce znalezienia: Jędrzejów (Kieleckie), PTK, MNKi/P/1869.
2. Fragment możdżenia; miejsce znalezienia: Jędrzejów (Kieleckie), PTK, MNKi/P/2869.
3. Kości przedramienia: kość promieniowa (*radius*) – największa długość – 400 mm, kość łokciowa (*ulna*) – zachowany jest tylko trzon, miejsce znalezienia: Jędrzejów (Kieleckie), PTK, MNKi/P/2868.

Bison priscus (Bojanus, 1827) - prażubr

1. Mózgowioczaszka z możdżeniami (prawy ułamany w 1/2 długości), miejsce znalezienia: Grodziec k. Sosnowca (?). Ofiarowała Maria Ciechanowska z Grodźca k. Sosnowca w 1921 roku, PTK(497), MNKi/P/1878. Szczegółowe opracowanie „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” t. 19, s.

Carnivora - Drapieżne

Ursidae - niedźwiedziowate

Ursus spelaeus Rosenmueller et Heinroth , 1794 – niedźwiedź jaskiniowy

1. Czaszka (*cranium*) - uwzględniona w opracowaniu E. Chwalewika (1926)⁶, (ryc.1); miejsce znalezienia: Jaskinia Wierchowska (Krakowskie). Ofiarował Józef Milicer w 1910 roku, PTK(503), MNKi/A/464.
2. Kręgi: piersiowy (*vertebra thoracicus*) i lędźwiowy (*vertebra lumbalis*); miejsce znalezienia: Ojców. Ofiarował Jan Czarnocki w 1924 roku, PTK, MNKi/P/1355.
3. Kiel; miejsce znalezienia: Ojców, PTK, MNKi/P/2862.
4. Kły (2 sztuki); miejsce znalezienia: Ojców, PTK, MNKi/P/2857
5. Kły (7 sztuk); miejsce znalezienia: Jerzmanowice, PTK, MNKi/P/2858.

6. Zęby trzonowe – 42 sztuki, zęby sieczne – 8 sztuk, kły (fragmenty) – 3 sztuki, *phalanx III* – 2 sztuki; miejsce znalezienia: Ojców, PTK, MNKi/P/2856

Felidae - Kotowate

Pantera leo spelaea (Goldfuss, 1823) – lew jaskiniowy

1. *Phalanx III*; miejsce znalezienia: Ojców, PTK, MNKi/P/2856.

Perissodactyla – Nieparzystonokopytne

Equidae – koniowate

Equus caballus (Linnaeus, 1758) – koń

1. Zęby trzonowe – 5 sztuk; miejsce znalezienia: Gniewięcin, gm. Sędziszów (Kieleckie), dar do Muzeum Świętokrzyskiego, MNKi/P/2859.

2. Ząb trzonowy; miejsce znalezienia: "jaskinie jerzmanowickie", PTK, MNKi/P/2860.

3. Zęby trzonowe – 4 sztuki; miejsce znalezienia: Kuczków (Kieleckie). Ofiarował do Muzeum Świętokrzyskiego ks. Stanisław Skurczyński w 1962 r., MNKi/P/ 2803.

Rhinocerotidae – nosorożcowate

Dicerorhinus kirchbergensis (Jäger, 1839)

1. Kość piszczelowa (*tibia*) młodego osobnika; miejsce znalezienia: w łomie kamienia pod Chmielnikiem (Kieleckie) w 1878 roku. Ofiarował Józef Milicer, PTK(502), MNKi/P/3423.

2. Kość ramieniowa (*humerus*), koniec proksymalny jest odłamany na wysokości szyjki (*collum humeri*); miejsce znalezienia: Opatów (Tarnobrzесьkie), w żwirze za rzeźnią na terenie oczyszczalni ścieków, ok. 5 m poniżej poziomu rzeki Opatówki. Ofiarował do Muzeum Świętokrzyskiego K.Tyburski. MNKi/P/15.

3. Kość promieniowa (*radius*), największa długość – 380 mm, miejsce znalezienia: nie znane, PTK, MNKi/A/631.

Coelodonta antiquitatis (Blumenbach, 1807) – nosorożec włochaty

1. Fragmenty zęba trzonowego; miejsce znalezienia: w łomie kamienia pod Chmielnikiem (Kieleckie) w 1878 roku, PTK(502), MNKi/P/2866.
2. Fragmenty zęba trzonowego; miejsce znalezienia: nie znane, PTK, MNKi/P/2864.
3. Ząb trzonowy; miejsce znalezienia: Gniewięcin k. Sędziszowa (Kieleckie), dar do Muzeum Świętokrzyskiego, MNKi/P/2859.

Proboscidea - Trąbowce

Elephantidae - słoniowate

Mammuthus primigenius (Blumenbach, 1799) - mamut

1. Ząb trzonowy górny, długość 230 mm, szerokość 75 mm (IV), wysokość 160 mm (X); miejsce znalezienia: Stopnica (Kieleckie) w 1924 roku. Ofiarował Jan Czarnocki, PTK, MNKi/P/1576.
2. Ząb trzonowy górny, długość 170 mm, szerokość 85 mm (V), wysokość 105 mm (XII); miejsce znalezienia: Piaseczno k. Sandomierza (Tarnobrzeskie). Zakup od J.Darewicza w 1972 r., MNKi/P/ 3050.
3. Płytką zęba trzonowego; miejsce znalezienia: Pińczów (Kieleckie), PTK, MNKi/P/2863.
4. Fragment zęba trzonowego; miejsce znalezienia: w warstwie łu nad rzeką Nidą w okolicach Pińczowa (Kieleckie) w 1915 roku, PTK, MNKi/P/2861.
5. Ząb trzonowy górny, długość 170 mm, szerokość 85 mm (V), wysokość 110 mm (X); miejsce znalezienia: Trzebowiska k. Rzeszowa (Rzeszowskie). Ofiarował pan Barzykowski, MNKi/A/445.
6. Fragment siekacza; miejsce znalezienia: Sandomierz, MNKi/A/398.
7. Kość miedniczna (*os coxae*), (ryc.2); miejsce znalezienia: Seminarium Duchowne w Kielcach, wykopany na dziedzińcu w 1912 roku na głębokości 1,5 m podczas prac przy rozbudowie Seminarium⁷. Ofiarował ks. Stanisław Bokwa 6.05.1913 r., PTK(216), MNKi/A/165.

Muzealia o nie znanym miejscu znalezienia; pochodzenie Muzeum PTK

8. Fragment zęba trzonowego, MNKi/P/2865.
9. Ząb trzonowy dolny, długość 190 mm, szerokość 65 mm (VI), wysokość 130 (XIII), MNKi/P/9.
10. Ząb trzonowy dolny, długość 140 mm, szerokość 80 mm (III), wysokość 145 (IV), MNKi/P/8.
11. Fragment żuchwy z zębem trzonowym trzecim (M_3), MNKi/P/7.
12. Fragment żuchwy (część bródkowa), MNKi/P/6.
13. Kość miedniczna (*os coxae*), MNKi/P/17.
14. Panewka kości miednicznej (*acetabulum*), MNKi/P/2.
15. Kość piętowa (*calcaneus*), MNKi/P/14.
16. Fragment łuku jarzmowego (*arcus zygomaticus*), MNKi/P/13.
17. Fragment trzonu kości piszczelowej (*tibia*), MNKi/P/10.
18. Fragment kręgu szyjnego szczytowego (*atlas*), MNKi/P/11.
19. Fragment łopatki (*scapula*), MNKi/P/5.
20. Żebro (*costae*), koniec proksymalny posiada ubytki w okolicach szyjki żebra (*collum costae*), długość 1050 mm. MNKi/P/4.
21. Krąg piersiowy (*vertebra thoracicus*), posiada ułamany wyrostek poprzeczny prawy (*processus transversus*), długość 135 mm, szerokość 120 mm, długość wyrostka kolczystego (*processus spinosus*) 360 mm, MNKi/P/3.
22. Błoczek kości ramiennej (*trochlea humerii*), MNKi/P/12.

Deinotheriidae

Deinotherium giganteum Kaup, 1829

1. Ząb P₄ - stały, lewy dolny, czwarty przedtrzonowy (ryc.3 i 4), miejsce znalezienia:
„w 1878 r. w łomie kamienia pod samym Chmielnikiem, ul Kielecka”, PTK(502),
okaz oznaczył prof. Henryk Kubiak 25.10.1995 roku, MNKi/P/4392.

Kielce 30.11.1995

* Mając na uwadze, iż „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” jest wydawnictwem przede wszystkim humanistycznym, jestem zobowiązany wyjaśnić podane w części systematycznej zasady nazewnictwa taksonomicznego organizmów.

W prawidłowo napisanej nazwie zakodowane są liczne informacje, istotne dla ścisłego wyznaczenia nazwy gatunku. Informacje te są zagwarantowane międzynarodowymi przepisami i nie wolno ich zmieniać.

Nazwa gatunkowa w pełnym brzmieniu systematycznym musi zawierać także nazwisko autora, który jej po raz pierwszy użył, i rok, w którym ją ogłosił, np. *Bos primigenius* Bojanus, 1827. Jeżeli natomiast gatunek opisany i zaliczony do danego rodzaju zostaje przez późniejszych autorów przeniesiony do innego rodzaju, wówczas nową nazwę piszemy w nowym brzmieniu, z tym że nazwisko autora pierwotnej nazwy musi być podane w nawiasie np. *Bison priscus* (Bojanus, 1827).

¹ Gatunek ten występował w Europie od dolnego miocenu do środkowego pliocenu, tak więc wykracza poza ramy czasowe powyższego opracowania. Wobec faktu, iż w zbiorach muzeum znajduje się tylko jeden szczątek ssaka trzeciorzędowego, dołączono go do tej publikacji.

² K. Kowalski *Katalog ssaków plejstocenu Polski*. Warszawa – Wrocław 1959, s. 1-227; K. Kowalski (red.) *Historia i ewolucja lądowej fauny Polski*. "Folia Quaternaria" Kraków 1989 t. 59-60, s. 1-278

³ K. Kowalski *Katalog ssaków...*, s. 47

- ⁴ J.U.Duerst *Vergleichende Untersuchungsmethoden am Skellet des Saugern Handbuch der biologischen Arbeitsmethoden*. Berlin -Vien 1926, s. 125 -530
- ⁵ H. Kubiak *Słonie kopalne Polski południowej*. "Folia Quaternaria" Kraków 1965, t. 19, s.1-42
- ⁶ E.Chwalewik *Zbiory polskie (...) w ojczyźnie i na obczyźnie*. Warszawa-Kraków 1926. T. 1, s.152
- ⁷ [K.Dworak] *Dwudziestopięciolecie rządów J. K. Ks. Biskupa Augustyna Łosińskiego w Diecezji Kieleckiej*. Kielce 1935, s.15

Podpisy pod ilustracje

Ryc. 1. Czaszka niedźwiedzia jaskiniowego, nr inw. MNKi/A/464

Ryc. 2. Fragment kości miednicznej mamuta, nr inw. MNKi/A/165

Ryc. 3. Ząb przedtrzonowy *Deinotherium giganteum* Kaup, 1829, widziany z góry, nr inw. MNKi/P/4392

Ryc. 4. Ząb przedtrzonowy *Deinotherium giganteum* Kaup, 1829, widziany z boku, nr inw. MNKi/P/4392